

NOVA
UNIVERZA

DIGNITAS

Revija za človekove pravice

Slovenian journal of human rights

ISSN 1408-9653

Pravni položaj otrok med paternalizmom in avtonomijo

Anita Goršek

Article information:

To cite this document:

Goršek, A. (2018). Pravni položaj otrok med paternalizmom in avtonomijo, Dignitas, št. 59/60, str. 165-182.

Permanent link to this document:

<https://doi.org/10.31601/dgnt/59/60-13>

Created on: 07. 12. 2018

To copy this document: publishing@nova-uni.si

For Authors:

Please visit <http://revije.nova-uni.si/> or contact Editors-in-Chief on publishing@nova-uni.si for more information.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© Nova univerza, 2018

NOVA
UNIVERZA

FAKULTETA ZA SLOVENSKE
IN MEDNARODNE ŠTUDIJE

NOVA
UNIVERZA

EVROPSKA PRAVNA
FAKULTETA

NOVA
UNIVERZA

FAKULTETA ZA DRŽAVNE
IN EVROPSKE ŠTUDIJE

Pravni položaj otrok med paternalizmom in avtonomijo

Anita Goršek¹

POVZETEK

Prispevek obravnava razmerje med pravnimi normami, ki otroke varujejo z omejevanjem svobodnega odločanja, ter pravili, ki otrokom omogočajo izraziti svoje mnenje. Zaradi teh nasprotujočih si načel so otroci razpeti med paternalizmom, ko o njihovih interesih odločajo odrasli, in avtonomijo, ki jim omogoča, da svoje interese določajo sami. Ta dihotomija je prisotna na številnih področjih pravno urejenega družbenega življenja, kjer bi otroci morali biti udeleženi bolj, kot jim omogoča veljavna zakonodaja. Avtorica obravnava vprašanje ustreznosti meje med paternalistično ureditvijo in zakonodajo, ki varuje otrokovo avtonomijo. Pri tem posamezna področja obravnava z vidika odnosa do avtonomnih otrok. Po preučitvi zakonodaje o odločanju o zdravljenju ter v starševskih sporih ugotavlja, da pravni red do določene mere priznava otrokovo porajajočo se avtonomijo, vendar z rezultatom še ne moremo biti zadovoljni. Nasprotno pa so obravnavana pravila o volilni pravici strožja in se očitno opirajo na idejo o zmanjšani razsodnosti otrok. Avtorica meni, da določene omejitve ne ustrezajo sorazmernosti. Priznava, da sta vidika varstva otrok in javnega reda utemeljena, vendar ne moreta upravičiti prav vseh omejitev. Bolj fleksibilen pristop bi takšnim zahtevam zadostil, hkrati pa bi upošteval tudi avtonomijo mladoletnikov.

Ključne besede: paternalizem, avtonomija, Konvencija o otrokovih pravicah, diskriminacija glede na starost, medicinski posegi, starševski spori, volilna pravica.

¹ Ministrstvo za infrastrukturo in prostor, anita.gorsek@gmail.com.

Legal Status of Children between paternalism and autonomy

ABSTRACT

This article is exploring the relationship between protective norms, limiting children's liberty and rules enabling children to express their opinions. These two conflicting sets of rules cause children to be torn between paternalism, whereby their interests are determined by adults, and autonomy, which enables children to set their own interests. Described ambivalence can be observed in numerous regulated areas of social life that pertain to children or should perhaps concern them more than they do presently. The author discusses the appropriate boundary between paternalistic and autonomy protecting regulation, whereby she in particular explores a few problem areas with special regard to autonomous children. Reviewing pertinent civil law legislation on medical decision-making and parental disputes as well as public law right to vote, she notices that in civil law children's emerging autonomy is protected to a certain degree but the result is still not adequate. Reviewed public law area on the other hand is far more stringent, resting seemingly on the presumption that children are not capable of discernment. Author deems that certain restrictions are not proportionate. Protection of children and public order concerns are necessary considerations but they cannot justify all legal limitations. A more flexible approach would achieve this aim while simultaneously respect the minors' autonomy.

Keywords: paternalism, autonomy, Convention on the Rights of the Child, age-related discrimination, medical decision-making, parental disputes, right to vote.

I. Uvod

Otrok je običajno obravnavan kot objekt pravnega varstva, ki zaradi svoje neizkušnosti potrebuje posebno zaščito. Hkrati je otrok pravni subjekt, ki z razvojem postopoma oblikuje lastnosti, potrebne za samoodločanje. Takšna dvojnost pravnega položaja izhaja tudi iz Konvencije Združenih narodov o otrokovih pra-

vicah. Namen pričujočega prispevka je prikazati pravni položaj otrok med varstvom (princip paternalizma) in priznavanjem njihovega samoopredeljevanja (princip avtonomije) ter ugotoviti, ali je razmejitev postavljena ustrezno.

V II. delu članka so predstavljena teoretična in normativna izhodišča obeh skrajnosti, ki opredeljujeta otrokov pravni položaj in zlasti njegov prostor samoizražanja. Predstaviti skušam relevantne pravne dileme. V III. delu prispevka pa z analizo nekaterih vsebinskih primerov ugotavljam, ali se slovenska pravna ureditev ustrezno sooča z izzivi obravnavane problematike.

II. Med paternalizmom in avtonomijo

1. Paternalizem

Paternalistično ravnanje se praviloma ne nanaša na razmerje med starši (oziroma drugimi odraslimi) in otroki. Koncept namreč označuje razmerja med odraslimi (dosledneje: razumnimi) posamezniki; gre za to, da druge osebe, institucije ali zakonodaja obravnavajo poslovno sposobne subjekte »kot otroke«.² Zato se kritična obravnava paternalističnih³ ravnanj nanaša na meje, ko je ravnanja še mogoče šteti za sprejemljiva. Paternalizem mora biti benevolenten, usmerjen torej v korist dotičnega posameznika.⁴ Paternalistični poseg je lahko namenjen varovanju obstoječih koristi ali ustvarjanju novih, pri čemer naj bi bil varovalni smoter sprejemljivejši.⁵ Kultgen meni, da je ravnanje paternalistično, če v posameznikovo življenje posega brez njegove privolitve, vendar mora nujno biti v njegovo dobrobit.⁶ Odsotnost privolitve je pravzaprav ključna lastnost paternalističnega posega, ki v svojem bistvu pomeni zanikanje svobode, nadomestitev odločitve svobodnega posameznika z odločitvijo drugega.⁷ Zato se nekateri av-

²J. Feinberg, *Harm to self: the moral limits of the criminal law*, 3. zvezek, 1989 (Kindle e-book); loc. 215.

³V teoriji se uporablja tudi pojem parentalizem kot nevtralna opredelitev, ki ne poudarja dominantne, moške oz. »očetovske« vloge in pojmu odvzame kanček negativne konotacije. Gl. J. Kultgen, *Autonomy and intervention: parentalism in the caring life*, New York, 1995; str. 47.

⁴Feinberg (op. pod črto št. 1), loc. 235. Nebenevolentni paternalizem, namenjen koristim tretjih oseb, je po njegovem mnenju manj sprejemljiv.

⁵Kultgen (op. pod črto št. 2), str. 66.

⁶Ibid., str. 62. Tako tudi T.M. Pope., *Counting the dragon's teeth and claws: the definition of hard paternalism*, *Georgia State University Law Review*, 2004, No. 3, str. 660, in G. Dworkin, *Paternalism*, *The Monist*, Vol. 56, No. 1, 1972, str. 65.

⁷G. Dworkin, *The theory and practice of autonomy*, Cambridge, 1988, str. 107.

torji sprašujejo, ali je mehki paternalizem (*soft paternalism*) sploh še šteti za paternalizem, ker ne posega v pravo voljo posameznika (njegovo ravnanje bistveno ni voljno),⁸ pri čemer je pri kriteriju zadostne volje, kot problematiko podrobno analizira Pope, treba upoštevati tudi različne stopnje izražanja volje.⁹ Meje med mehkim in trdim paternalizmom (*hard paternalism*), ki je za Feinberga edini paternalizem in kot takšen nesprejemljiv,¹⁰ namreč nikakor ni enostavno postaviti. Da je paternalizem nesprejemljiv, je trdil že J. S. Mill, saj je menil, da je dejanje prisile ali nadzora, ki pomeni poseg v svobodno ravnanje posameznika, nedopustno, četudi ta samemu sebi povzroča škodo. Upravičeno je le, če prepreči škodo, ki bi nastala drugim, »njegova lastna korist, bodisi telesna ali moralna, ni zadosten razlog«.¹¹ Sodobnejša teoretična stališča so pri tem vprašanju različna; avtorji pod določenimi pogoji dopuščajo tudi posege, ki izključno zasledujejo posameznikovo korist in ne škodijo tretjim.¹²

Če se paternalizem torej ne nanaša na otroke, ali lahko potemtakem v zvezi z otroki sploh govorimo o paternalističnem ravnanju? Menim, da lahko. Status otroka je omejen s starostjo.¹³ Otrok nima poslovne sposobnosti oziroma je omejeno poslovno sposoben.¹⁴ Otroci potrebujejo posebno varstvo zaradi nižje stopnje zmožnosti in sposobnosti, saj so zato bolj ranljivi.¹⁵ Zgolj ta lastnost je lahko predpostavka posebne obravnave otrok.¹⁶ Sprejemanje odločitev za otroka je torej smiselno in ni paternalistično, če otrok ni sposoben odločati sam. Če je otrok za določene odločitve že

⁸Feinberg (op. pod črto št. 1), loc. 342; TL Beauchamp/JF Principles of biomedical ethics, New York, 2001, str. 181. Pri mehkem paternalizmu namreč odločitev ne temelji na zadostnih informacijah ali je sprejeta v okoliščinah, ki onemogočajo razumno presojo; zato ne gre za odraz prave volje. Beauchamp in Childress, str. 181.

⁹TM Pope, Is public health paternalism really never justified? A response to Joel Feinberg, Oklahoma City University Law Review, 2005, No. 31, str. 202.

¹⁰Feinberg (op. pod črto št. 1), loc. 401.

¹¹JS Mill, On liberty, London, 1974, str. 68.

¹²Feinberg (op. pod črto št. 1) dopušča ravnanja, ki v določenih primerih predstavljajo razumne in legitime omejitve, loc. 549. Gl. tudi Pope (op. pod črto št. 8), str. 207; Dworkin (op. pod črto št. 5), str. 83; Beauchamp/Childress (op. pod črto št. 7), str. 186. Kultgen (op. pod črto št. 2), str. 4 in 67.

¹³Konvencija Združenih narodov o otrokovih pravicah (Uradni list SFRJ-MP, št. 15/90, Uradni list RS-MP, št. 9/92), 1. člen določa: Otrok je oseba, mlajša od 18 let.

¹⁴Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (Uradni list RS, št. 69/04-uradno prečiščeno besedilo).

107. in 108. člen.

¹⁵M Freeman, Taking children's rights more seriously; v: M Freeman: The moral status of children: essays on the rights of the child, Hague, 1997, str. 36.

¹⁶To je razlikovalni element med otroki in odraslimi, ki omogoča, da so posegi kvalificirani kot različno obravnavanje in ne kot diskriminatorno ravnanje. Gl. C Breen, Age discrimination and children's rights: ensuring equality and acknowledging difference, Leiden Boston, 2006, str. 20–21 ter 32–33.

sposoben, pa je varovalni poseg lahko samo paternalističen. Sprejemljivost paternalističnega ravnanja do sposobnega otroka bi se morala presojati po načelih za oceno sprejemljivosti paternalističnih odločitev za odrasle.

Konvencija o otrokovih pravicah (KOP) v 3. členu postavlja **načelo otrokovih koristi**, ki morajo biti glavno vodilo pri vseh dejavnostih v zvezi z otroki. To načelo, ki naj bi po nekaterih mnenjih omogočalo paternalistične posege v odločitve, ki zadevajo otroka,¹⁷ ima varovalno funkcijo¹⁸ in se nanaša na vse otroke, tj. mladoletne osebe. Zagotavlja upoštevanje otrokovih koristi v vseh postopkih in historično gledano pomeni pomemben premik od časov, ko oblast odraslih nad otroki ni bila omejena.¹⁹ V literaturi pa najdemo opozorila, da je načelo lahko problematično zaradi pomenske nedoločenosti in posledično nejasnosti,²⁰ kar naj bi bila njegova največja hiba.²¹ Postavlja se tudi vprašanje, ali je načelo res vedno praktično izvedljivo, saj bi ga bilo mogoče razumeti tudi tako, da je interese staršev in drugih družinskih članov mogoče povsem zanemariti.²²

Evropska konvencija o človekovih pravicah (EKČP) tega načela posebej ne ureja, prav tako ne posebnih otrokovih pravic. Vendar se tudi Evropsko sodišče za človekove pravice (ESČP) sklicuje na KOP.²³ V zadevi *Sahin vs. Nemčija*²⁴ je odločilo, da mora (nacionalno) sodišče uporabiti pravo razmerje med otrokovimi koristmi in koristmi njegovih staršev (66. točka). Pri tem mora biti otrokovim koristim namenjena posebna pozornost, lahko celo prevladajo nad koristmi staršev.²⁵

¹⁷ Ibid., str. 4.

¹⁸ S Elliston, *Best interests of the child in healthcare*, New York, 2007, str. 9.

¹⁹ J Zermatten, *The best interests of the child: literal analysis, function and implementation*, Institut International des droits de l'enfant, Working report, 2010; članek dostopen na: http://www.childsrightrights.org/html/documents/wr/wr_best_interest_child09.pdf (zadnjič obiskano: 18. 11. 2013), str. 7. Standard namreč postavlja koristi kot mejo odločitvam odraslih.

²⁰ U Kilkelly, *The child's right to religious freedom in international law: the search for meaning*; v: M Fineman/K Worthington, *What is right for children: the competing paradigms of religion and human rights*, Farnham, 2009, str. 245; Breen (op. pod črto št. 15), str. 5.

²¹ Elliston (op. pod črto št. 17), str. 18. Avtorica navaja, da je po drugi strani pomenska odprtost načela lahko tudi njegova največja prednost, ker omogoča prožnost pri prilagajanju konkretnim okoliščinam posameznih otrok.

²² Več o tem L Ross Friedman, *Children, families, and health care decision making*, New York, 1998, str. 10.

²³ Več o tem na: <http://www.crin.org/resources/infoDetail.asp?ID=18061&flag=report> (zadnjič obiskano: 18. 11. 2013).

²⁴ *Sahin vs. Nemčija*, št. 30943/96 z dne 8. 7. 2003.

²⁵ S tem je ESČP tudi odgovorilo na večkrat postavljeno vprašanje, ali so otrokove koristi glavno ali edino vodilo. Gl. npr. Elliston (op. pod črto št. 17), str. 14, ki predstavlja problematiko. Pomembno je poudariti, da razen v posebnih okoliščinah obravnavanega primera uporaba načela otrokovih koristi

2. Avtonomija

Avtonomija je v svojem bistvu nasprotje paternalizma. Enači se s svobodo, samoobvladovanjem, odgovornostjo.²⁶ Feinberg meni, da je avtonomija vzor ter »dobra in občudovanja vredna lastnost«, h kateri stremimo.²⁷ Za teoretična prednika tega načela se štejeta Kant, ki spoštovanje avtonomije izvaja iz brezpogojne vrednosti posameznikov, ki so sposobni določati lastno moralno usodo,²⁸ ter Mill, ki posameznikom priznava absolutno svobodo pri odločitvah, ki zadevajo njih same.²⁹ V teoriji je močno zastopano stališče, da avtonomija ne terja popolne neodvisnosti posameznika. Tako lahko tudi nesvobodna oseba sprejme avtonomno odločitev, pomembno je, da ima možnost izbire.³⁰ Prav tako ne izgubi avtonomije posameznik, ki sprejme stališča drugih.³¹ Beauchamp in Childress opozarjata, da je avtonomna izbira pravica in ne dolžnost,³² kar pomeni, da je avtonomna odločitev tudi tista, s katero se izbira prepusti drugemu.³³

Sposobnost je poleg svobode druga predpostavka avtonomije. Ta lastnost ni absolutna, temveč je odvisna od konkretne odločitve, ki je lahko bolj ali manj zahtevna in terja obdelavo določene količine informacij. Zato tudi avtonomija ni absolutna, lahko je večja ali manjša.³⁴ Ni odvisna od stopnje življenjskega razvoja;³⁵ avtonomen je lahko tudi otrok, ki včasih lahko sprejme avtonomno odločitev, drugič pa ne,³⁶ kar bo odvisno od teže odločitve.³⁷ Avtonomna oseba je vsak posameznik, ki je sposoben sprejeti

ne sme privedi do kršitve pravic družinskih članov (pravica do družinskega življenja iz 8. člena), če to ni nujno za varstvo otroka. To izhaja med drugim tudi iz zadeve S. I. vs. Slovenija, št. 45082/05, z dne 13. oktobra 2011 (gl. 74. in 75. točka). Gl. tudi S Choudry, *Clashing rights and welfare: a return to a rights discourse in family law in the UK?*; v: M Albertson Fineman/K Worthington, *What is right for children?*, Farnham, 2009, str. 271.

²⁶ Gl. Dworkin (op. pod črto št. 6), str. 5–6, kjer navaja več različnih opredelitev avtonomije iz literature.

²⁷ Feinberg (op. pod črto št. 1), loc. 640.

²⁸ V delu *Utemeljitev metafizike nravi* (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten), objavljenem v letu 1785. Navedeno po Beauchamp /Childress (op. pod črto št. 7), str. 64.

²⁹ Mill (op. pod črto št. 10), str. 69.

³⁰ Dworkin (op. pod črto št. 6), str. 18.

³¹ Ibid., str. 45.

³² Beauchamp/Childress (op. pod črto št. 7), str. 63.

³³ Ibid., str. 62.

³⁴ Ibid., str. 59. Takšno stališče navaja tudi O'Neill Onora, *Autonomy and trust in bioethics* (Gifford Lectures), Cambridge, 2005 (Kindle e-book), str. 29.

³⁵ Freeman (op. pod črto št. 14), str. 35.

³⁶ Beauchamp/Childress (op. pod črto št. 7), str. 59.

³⁷ Gl. P Alderson, *Young children's rights: exploring beliefs, principles and practice*, London, 2000, kjer navaja več različnih primerov, ki kažejo, kako so otroci različnih starosti sposobni sprejemati avtonomne odločitve v določenih okoliščinah.

utemeljeno odločitev glede na svoje vrednote in prepričanja.³⁸ Avtonomija torej nastopi že pred polnoletnostjo in postopoma narašča vzporedno z manjšanjem starševske oblasti.³⁹ Spoštovanje otrokove avtonomije zahteva, da otroka obravnavamo kot osebo in kot nosilca pravic.⁴⁰

V KOP se načelo avtonomije izraža v 12. členu,⁴¹ kjer je otroku priznana **pravica do svobodnega izražanja lastnih mnenj**, ki jih je sposoben izoblikovati, tehtnost izraženih mnenj pa se presoja v skladu z otrokovo starostjo in zrelostjo. Ta določba je povezana s 5. členom KOP, ki od držav podpisnic zahteva, naj na način, prilagojen otrokovim razvojnim zmožnostim, zagotovijo ustrezno usmerjanje in svetovanje otroku pri uveljavljanju njegovih pravic, priznanih s konvencijo. Usmerjanje in svetovanje nadomesti morebitno pomanjkanje znanja, izkušenj in razumevanja, tako da bo otroku omogočeno izražanje mnenj.⁴²

V pravnem okviru EKČP je otrokovo pravico do izražanja mnenj utemeljeno iskati v okviru določb, ki se nanašajo tudi na odrasle. Tako bi se otrok lahko skliceval na 10. oziroma 14. člen EKČP, prav tako tudi na pravico do spoštovanja družinskega življenja iz 8. člena, ki je lahko kršena zaradi nezaslišanja otroka v postopku.⁴³

3. Pasti lebdenja med paternalizmom in avtonomijo

Otrokov pravni položaj se v KOP ureja po eni strani z varovalnimi pravicami, v okviru teh pa s paternalističnim načelom varstva največjih koristi (*best interests of the child*). S participativnimi pravicami mu konvencija daje pravico do svobodnega izražanja mnenj. Načelo otrokovih koristi lahko torej prevlada nad izraženim mnenjem, če pristojni organ ugotovi, da otrokova želja ni v njegovo korist, saj je slednje načelo glavno vodilo.

³⁸ W Vaught, *Autonomy and the rights of minors*; v: DN Weisstub in G Díaz Pintos, *Autonomy and human rights in health care: an international perspective*, Dordrecht, 2008 (Kindle e-book), loc. 1975.

³⁹ F Kernaleguen, *The adolescent and medical treatment in French law*; v: Feuillet-Liger in dr., *Adolescents, autonomy and medical treatment: divergence and convergence across the globe*, Bruselj, 2012, str. 12.

⁴⁰ Freeman (op. pod črto št. 14), str. 36.

⁴¹ Odbor za otrokove pravice poudarja, da je pravica iz 12. člena ena od temeljnih vrednot KOP. Odbor za otrokove pravice, *Splošni komentar št. 12 (2009)*; *The right of the child to be heard*. CRC/C/GC/12, 20. 7. 2009; <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/comments.html> (zadnjič obiskano: 18. 11. 2013), 2. točka.

⁴² *Ibidem*, 84. točka.

⁴³ A Daly, *The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights*, *The International Journal of Human Rights*, 15:3, 2011, str. 444-445. V tem smislu se avtor sklicuje na zadevo *Elzholz vs. Nemčija*.

Sta načeli torej v nasprotju? Gre za sistemsko nedoslednost ali pa ju je mogoče obravnavati kot logično celoto? Načeli iz 3. in 12. člena naj sicer ne bi bili v konfliktu. Razumeti ju je treba v povezavi, v smislu, da so organi dolžni otroka pritegniti v postopek, kajti to omogoča identifikacijo največjih otrokovih koristi. Načela otrokovih koristi namreč ni mogoče pravilno uporabiti brez seznanitve z otrokovim mnenjem.⁴⁴ Poleg tega za sodelovanje otroka v postopkih ni nujna visoka stopnja sposobnosti, otroku je mogoče prisluhniti v vsakem primeru.⁴⁵

Ali je mogoče ravnati v nasprotju z izraženim otrokovim mnenjem, če organ meni, da to terjajo otrokove koristi? Menim, da je poseg v izbiro otroka, ki ne dosega potrebne stopnje razumevanja, da bi zmožni sprejeti (tudi dolgoročno pomembno) odgovorno odločitev, upravičen; temu so varovalni ukrepi tudi namenjeni. Bistveno pri tem je, da otrok ne ravna avtonomno, kar pomeni, da ne pride do posega v odločitev avtonomnega subjekta. Do konflikta lahko pride, če otrok sprejme avtonomno odločitev. Takšno odločitev pa je treba spoštovati, saj otroka sicer ne obravnavamo kot osebnost in mu ne priznavamo, da je subjekt pravic.⁴⁶ Seveda lahko otrok stori napako, vendar napake delajo tudi odrasli, poleg tega je marsikatero napačno odločitev mogoče popraviti.⁴⁷ Na napakah se učimo in otrok se bo tudi skozi napake naučil avtonomnega ravnanja.⁴⁸ Če otrok ni pritegnjen v odločanje, bo ob nastopu polnoletnosti težko ravnal odgovorno. In, kot utemeljeno poudarja Freeman, če bi spoštovali avtonomijo le takrat, ko se posameznik odloči pravilno, bi njegovih pravic ne jemali resno.⁴⁹ Obenem pa spoštovanje otrokove integritete zahteva, da otroka obvarujemo pred dejanji, ki bi lahko resno ogrozila njegovo bodočo avtonomijo. Zato mora biti poseg omejen tako, da se odvrne neposredna grozeča nevarnost.⁵⁰ Ob tem menim, da ne smemo zanemariti dejstva, da so za otroke še vedno odgovorni starši (materialno in moralno), zato je poseg v odločitve, ki bi nujno privedle do resne odgovornosti staršev, dopusten. Vendar bi tak poseg lahko

⁴⁴ Splošni komentar št. 12 (op. pod črto št. 40), 70.-74. točka.

⁴⁵ Breen (op. pod črto št. 15), str. 7.

⁴⁶ Freeman (op. pod črto št. 14), str. 36.

⁴⁷ P Alderson, *Children's consent to surgery*, Buckingham, 1993, str. 50.

⁴⁸ Id.

⁴⁹ Freeman (op. pod črto št. 14), str. 97.

⁵⁰ Id.

opredelili kot odvrnitev škode tretjim, kar pa v bistvu izključuje paternalistično naravo posega.⁵¹

Problem predstavljajo tudi zakonske omejitve, ki otrokom kot kategoriji onemogočajo izvrševanje nekaterih pravic, ki so dostopne polnoletnim. Te so, kadar se sklicujejo zgolj na starostno mejo, ne da bi se upoštevali še drugi dejavniki, posebej problematične tudi zato, ker vodijo do stereotipiziranja.⁵² Omejitve same po sebi niso nedopustne, če je različno obravnavanje mogoče utemeljiti z legitimnimi razlogi.⁵³ Takšen legitimen razlog je lahko tudi večja ranljivost otrok in večja potreba po njihovi zaščiti. Ob tem Breen utemeljeno opozarja, da kadar omejitev ne zasleduje razumnega cilja in ukrep ni nujen za doseg zasledovanega cilja, ne moremo več govoriti o različni obravnavi, temveč o diskriminaciji.⁵⁴ Takšen zaključek lahko nedvomno izvedemo tudi iz naše ustavne ureditve. Po naši ustaljeni ustavnosodni praksi Ustavno sodišče pri vsaki omejitvi, ki pomeni poseg v človekove pravice, presodi, ali temelji na legitimnem, stvarno upravičenem cilju in ali je ta v skladu z načelom sorazmernosti, ki prepoveduje prekomerne posege države. V okviru t. i. strogega testa sorazmernosti Ustavno sodišče presodi, ali gre za prekomeren poseg, pri čemer oceni, ali je poseg nujen in primeren za doseg zasledovanega cilja ter ali je teža posledic ocenjevanega posega v prizadeto človekovo pravico sorazmerna vrednosti zasledovanega cilja oziroma koristim, ki bodo zaradi posega nastale (načelo sorazmernosti v ožjem pomenu).⁵⁵ Ni videti razloga, da ne bi na tak način presoјalo tudi posege v pravice otrok, pri čemer menim, da bi bilo otrokovo omejitev človekovih pravic težko zagovarjati v primeru, ko je otrok avtonomen. Na to je Ustavno sodišče že nakazalo v odločbi št. U-I-127/01 z dne 12. 2. 2004, ko je ob grajanju ureditve po Zakonu o nalezljivih boleznih ugotovilo, da bi moral zakonodajalec pri urejanju obveznega cepljenja upoštevati tudi položaj razsodnega otroka in ustrezno urediti postopek.⁵⁶

⁵¹ Tudi Mill (op. pod črto št. 10), str. 68, izrecno dovoljuje posege v svobodo posameznikov, če so potrebni, da se odvrne škoda tretjim. Posameznik je svoboden, dokler s svojimi dejanji ne ogroža drugih.

⁵² Breen (op. pod črto št. 15), str. 27.

⁵³ *Ibid.*, str. xii.

⁵⁴ *Id.*

⁵⁵ Opisana ustaljena ustavnosodna presoja sorazmernosti je bila uporabljena in obrazložena v več ustavnih odločbah, med drugim v odločbi št. U-I-127/01 z dne 12. 2. 2004 (Uradni list RS, št. 25/04 in OdlUS XIII, 10).

⁵⁶ *Ibid.*, 26. točka.

Starostna meja sicer predstavlja jasno postavljeno, objektivno in enostavno določljivo merilo, vendar lahko služi le kot izhodišče, kajti otroci se razvijajo različno.⁵⁷ Pri zakonskih omejitvah določenih ravnanj so prizadeti tisti mladoletniki, ki so sposobni izražati določena stališča ali so sposobni za določeno ravnanje, se tega zavedajo, vendar jim zgolj zavoljo starosti to ni dovoljeno oziroma omogočeno. Z vidika navedene ustavnosodne presoje bi bilo vedno treba oceniti, ali je omejitev res potrebna in kakšen je njen smoter. Pri tem ni nepomembna okoliščina, ali je omejitev namenjena zgolj varstvu mladoletnika samega ali preprečevanju predvidljive škode tretjim. Morebitna napaka, ki bi prizadela zgolj mladoletnika samega (in ne bi resno ogrozila njegovih dolgoročnih interesov), je sprejemljivejša, saj se tako, kot smo že ugotovili, uči odgovornega ravnanja, medtem ko je preprečevanje škode tretjim lahko razumen razlog za omejitev. Oceniti bi bilo treba tudi, ali je nedopuščno ravnanje takšno, da ga mladoletnik res ne bi mogel ustrezno izvršiti. Dobrodošla bi bila tudi primerjava z odraslimi glede vprašanja, ali res obstajajo tolikšne razlike v sposobnosti, zlasti v primerjavi s starostniki, pri katerih se sposobnost domneva. Omejevanja pravic slednjih sicer nikakor ne podpiram, menim pa, da se primerjavam ni mogoče izogniti in da sprožajo relevantna vprašanja.

III. Kritična presoja določenih omejitev otrokovega izražanja v luči obravnavane problematike

V nadaljevanju so na kratko predstavljena tri področja, ki bi lahko sodila v konfliktno polje, obravnavano v prejšnjem delu. Po eni strani gre za odločitve v postopkih, ki se bistveno nanašajo na otroka; vprašanje je, v kolikšni meri pravni red omogoča upoštevanje otrokovih odločitev oziroma koliko lahko otrok sploh vpliva na končno odločitev (1. in 2. točka). Na drugi strani pa gre za normativne omejitve, ki jih v določeni meri lahko terja tudi javni interes, utemeljen na zadostni stopnji zrelosti pri odločanju; tu gre za vprašanje, ali je fiksna starostna omejitev na točki polnoletnosti res povsem utemeljena (3. točka). Pri vseh izpostavljenih problemih izhajam iz predpostavke, da je otrok avtonomen in da se torej glede na doseženo stopnjo sposobnosti njegovo odločanje

⁵⁷ Breen (op. pod črto št. 15), str. 33.

oziroma ravnanje ne bi (bistveno) razlikovalo od postopanja polnoletne osebe.

1. Odločitve o zdravljenju

Medicinski posegi oziroma drugi ukrepi zdravstvene oskrbe predstavljajo poseg v telesno integriteto in so s tem najbolj intimno povezani z osebo, na katero se nanašajo. Zato je pravzaprav nujno, da se, kolikor je le mogoče, upošteva otrokovo mnenje. Na tem področju Zakon o pacientovih pravicah (ZPačP) postavlja privolitveno sposobnost pod mejo polnoletnosti, in sicer pri starosti 15 let.⁵⁸ V tem delu ureditev ocenjujem za primerno⁵⁹ in sistemsko skladno, kajti starost 15 let pomeni tudi pridobitev omejene poslovne sposobnosti. Zlasti je ustrezno, da se zakonodajalec ni zadovoljil zgolj s postavitvijo fiksne starostne meje, temveč omogoča zdravniku tudi vsebinsko presojo sposobnosti odločanja otroka o sebi,⁶⁰ ki ni omejena s spodnjo starostno mejo. Glede okoliščin, ki govorijo o sposobnosti odločanja o sebi, se zdravnik praviloma posvetuje s starši oziroma skrbnikom.⁶¹ Primerno je, da se zdravnik ni dolžan v vsakem primeru posvetovati s starši (uporaba besede »praviloma«), temveč bo to storil glede na okoliščine primera. V nasprotnem primeru bi v konfliktu med interesi avtonomnih otrok in staršev lahko prevladala odločitev staršev. Četudi otrok ni sposoben odločanja (privolitve), ima pravico, da se, kolikor je najbolj mogoče, upošteva njegovo mnenje, če ga je sposoben izraziti in če razume njegov pomen ter posledice.⁶²

Glede obsega odločanja zakon za otroke ne uporablja izraza »sposobnost odločanja o sebi«, kakor sicer velja za druge paciente, temveč izrecno govori zgolj o »sposobnosti privolitve«; zato je pomembno vedeti, koliko se upošteva avtonomna zavrnitev predlaganega posega. Po splošni določbi 30. člena ZPačP ima

⁵⁸ Zakon o pacientovih pravicah (Uradni list RS, št. 15/08; ZPačP), 35. člen.

⁵⁹ Privolitvena sposobnost pred polnoletnostjo je tudi primerjalno pravno povsem običajna. Npr. Švica, Francija, Nemčija.

⁶⁰ Sposobnost odločanja o sebi je v 19. točki 2. člena ZPačP opredeljena kot sposobnost pacienta, da samostojno uveljavlja pravice iz zakona, še zlasti odloča o izvedbi medicinskega posega oziroma zdravstvene oskrbe; šteje se, da je pacient sposoben odločanja o sebi, če je glede na starost, zrelost, zdravstveno stanje ali druge osebne okoliščine sposoben razumeti pomen in posledice uveljavljanja pacientovih pravic, še zlasti privolitve, zavrnitve ali preklica zavrnitve medicinskega posega oziroma zdravstvene oskrbe.

⁶¹ ZPačP, drugi odstavek 35. člena.

⁶² ZPačP, osmi odstavek 35. člena.

pacient, ki je sposoben odločanja o sebi, pravico poseg zavrniti, razen kadar bi to ogrozilo življenje ali huje ogrozilo zdravje drugih. Otrok te zavrnitvene sposobnosti nima, saj je določba 35. člena specialna; mladoletnik torej ne more veljavno zavrniti predlaganega posega ne glede na njegovo težo. Menim, da je takšna ureditev diskriminatorsna do avtonomnih mladoletnikov.⁶³ Njihov položaj bi bilo treba posebej upoštevati, na kar je, kot je bilo izpostavljeno zgoraj, izrecno opozorilo tudi že Ustavno sodišče v odločbi št. U-I-127/01 z dne 12. 2. 2004.⁶⁴ Poleg tega ureditev, ki ne upošteva zavrnitvene sposobnosti avtonomnega otroka, neutemeljeno postavlja v pravno in psihološko nemoogoč položaj njegove starše, kadar ti nosijo odgovornost za zavrnitev posega. Tako je po Zakonu o nalezljivih boleznih roditelj ali skrbnik mladoletnika odgovoren (in kazensko sankcioniran), če onemogoča ali se izmika obveznemu cepljenju (oziroma nekaterim drugim zdravstvenim ukrepom) za svojega mladoletnega otroka, če je takšno ravnanje neposredna posledica opustitve dolžne vzgoje in skrbi za mladoletnika.⁶⁵ Slednji kriterij je lahko podvržen subjektivni presoji v prekrškovnem postopku. Ker je avtonomen mladoletnik že sam privolitveno sposoben, je kaznovanje njegovih staršev najbolj verjetno v primeru, ko se tudi otrok posegu upira. Starši, ki spoštujejo avtonomijo svojega otroka, so lahko za to kaznovani.

Kritiko zasluži tudi ureditev upoštevanja vnaprej izražene volje, saj lahko le pacient, ki je dopolnil 18 let, določi svojega zdravstvenega pooblaščenca za primer nesposobnosti⁶⁶ oziroma izrazi voljo o tem, kakšne zdravstvene oskrbe ne dovoljuje, če bi se znašel v položaju, ko ne bi bil sposoben dati veljavne privolitve. Za primerjavo kaže omeniti, da otrok pridobi oporočno sposobnost s starostjo 15 let,⁶⁷ kar kaže na določeno sistemsko neskladnost ureditve.

⁶³ Ne glede na to pa si je praktično težko predstavljati prisilno izvršitev posega na avtonomnem mladostniku, ki se temu upira. Za primerjavo ureditve, ki upošteva avtonomno izraženo voljo posameznika ne glede na starost, gl. švicarsko ureditev, opisano v Mana Dominique, *The rights of adolescent patients in Switzerland*; v: Feuillet-Liger in dr., *Adolescents, autonomy and medical treatment: divergence and convergence across the globe*, Bruylant, Bruselj, 2012, str. 260–271.

⁶⁴ Odločba UstS, št. U-I-127/01 z dne 12. 2. 2004, 26. točka.

⁶⁵ Zakon o nalezljivih boleznih (Uradni list RS, št. 33/06 – uradno prečiščeno besedilo), 57. člen.

⁶⁶ ZPacP, 33. člen.

⁶⁷ Zakon o dedovanju (Uradni list SRS, št. 15/76, 23/78 in nasl.), prvi odstavek 59. člena.

2. Upoštevanje otrokove volje v sporih iz razmerij med starši in otroki

V sporih iz razmerij med starši in otroki⁶⁸ so otrokove koristi vodilno načelo, kar je razvidno tako iz relevantnih določb Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (ZZZDR) ter Zakona o pravnem postopku (ZPP). Zato je relevantno vprašanje, v kolikšni meri se upošteva otrokova avtonomno izražena volja, saj gre za odločanje o vprašanjih, ki otroka bistveno zadevajo. O varstvu in vzgoji skupnih otrok se morata starša sporazumeti v skladu z otrokovimi koristmi.⁶⁹ Ugotavljanje koristi je torej v prvi vrsti prepuščeno staršem.⁷⁰ Ker starši izkazujejo otrokovo korist tudi s spoštovanjem otrokove osebnosti, je utemeljeno pričakovati, da upoštevajo tudi njegovo mnenje.

Če starša sporazuma sama ne moreta doseči, jima pri tem pomaga center za socialno delo.⁷¹ Sodišče v nepravdnem postopku sporazuma ne upošteva, če ugotovi, da ni v skladu s koristjo otrok.⁷² Če se starša ne moreta sporazumeti, odloči sodišče v pravnem postopku, kjer mora glede otrokovih koristi pridobiti mnenje centra za socialno delo. Otrokovo mnenje sodišče upošteva, če ga je otrok izrazil sam ali po osebi, ki ji zaupa in jo je sam izbral, in če je sposoben razumeti njegov pomen in posledice.⁷³ Smiselno podoben postopek velja tudi za odločanje o stikih⁷⁴ in o roditeljski pravici.⁷⁵

Pri tem je zanimivo naslanjanje na otrokovo razsodnost, kar v bistvu že predpostavlja avtonomijo.⁷⁶ V tem smislu je zahteva, da

⁶⁸ V skladu z drugim odstavkom 406. člena Zakona o pravnem postopku (Uradni list RS, 73/07-uradno prečiščeno besedilo in nasl.) so to spori o ugotovitvi ali izpodbijanju očetovstva ali materinstva ter spori o varstvu, vzgoji in preživljanju mladoletnih otrok in polnoletnih oseb, nad katerimi je podaljšana roditeljska pravica, in spori o stikih otrok s starši in z drugimi osebami.

⁶⁹ Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (Uradni list RS, št. 69/04-uradno prečiščeno besedilo; ZZZDR), 105. člen.

⁷⁰ Kot izhaja iz drugega odstavka 5.a člena ZZZDR, delajo starši v otrokovo korist, če zadovoljujejo njegove materialne, čustvene in psihosocialne potrebe z ravnanjem, ki ga okolje sprejema in odobrava in ki kaže na njihovo skrb in odgovornost do otroka ob upoštevanju njegove osebnosti in želja.

⁷¹ Centri morajo v vseh dejavnostih in postopkih v zvezi z otrokom skrbeti za njegovo korist (ZZZDR, prvi odstavek 105.a člena).

⁷² Gl. drugi odstavek 105. člena ZZZDR in drugi odstavek 5. člena Zakona o nepravdnem postopku (Uradni list SRS, št. 30/86 in nasl.), ki določa, da mora sodišče po uradni dolžnosti ukreniti vse, da se zavarujejo pravice in pravni interesi mladoletnikov. Pojem pravni interesi je v tem okviru mogoče enačiti z otrokovimi koristmi.

⁷³ ZZZDR, tretji odstavek 105. člena.

⁷⁴ ZZZDR, 106. člen.

⁷⁵ ZZZDR, 113. člen.

⁷⁶ Prim. Buchanan Allen/Brock Dan W., *Deciding for others: the ethics of surrogate decision making* (Studies in philosophy and health policy), New York, 1990, str. 23–25, ki menita (sicer konkretno za odločanje o zdravljenju), da sposobnost odločanja vključuje zmožnost razumevanja informacij, njihovo

sodišče upošteva otrokovo mnenje, če oceni, da je sposoben razumeti njegov pomen in posledice. Podobno sodišče v sporih prizna procesno sposobnost otroku, ki je dopolnil 15 let in je sposoben razumeti pomen in pravne posledice svojih ravnanj.⁷⁷ Otrok, ki je sposoben razumeti pomen postopka in posledice svoje odločitve, je povabljen, da izrazi svoje mnenje.⁷⁸ Pri tem je mogoče zavzeti stališče, da gre v naštetih primerih za upoštevanje mnenja avtonomnega subjekta. Problem nastane, ko se otrokovo mnenje ne bi upoštevalo, če bi organ ocenil, da njegovo stališče ni razumno.

Seveda se postavlja tudi vprašanje položaja otroka, za katerega je ocenjeno, da ni zmožen razumeti pomena in posledic postopka.⁷⁹ Vendar, kot utemeljeno opozarja Breen, nesposobnost še ne pomeni, da otroka ne pritegnemo v postopek odločanja, saj tudi odrasli niso vedno sposobni sprejeti razumnih odločitev.⁸⁰ Otrok ima namreč lahko relevanten čustven odnos do določenih okoliščin, kljub temu da ne presodi vseh dolgoročnih posledic.

3. Volilna pravica

Vsak državljan, ki je dopolnil 18 let, ima pravico voliti in biti voljen.⁸¹ Ustavodajalec je torej izenačil sposobnost za aktivno in pasivno volilno pravico in jo vezal na polnoletnost. S tem so otroci kot skupina v neenakopravnem položaju s polnoletnimi, kar pomeni različno obravnavanje glede na starost. Ustava v 56. členu ob tem določa, da otroci uživajo človekove pravice in temeljne svoboščine (med katere sodi tudi volilna pravica) v skladu s svojo starostjo in zrelostjo. Gotovo ni mogoče trditi, da številni mladoletniki niso sposobni avtonomno izraziti svoje volje na volitvah. To bi predpostavljalo, da se npr. srednješolci ne zanimajo za družbeno dogajanje, da ne oblikujejo svojega mnenja in da nimajo interesa v zvezi s političnimi odločitvami, ki bodo vplivale na njihov položaj (npr. šolska prehrana, urejanje izobraževanja, težave, ki pretežno zadevajo mlade). Ne glede na dejstvo, da gre za ustavno določbo, si lahko postavimo vprašanje, ali je cilj razumen in ukrep sorazmeren oziro-

ve obdelave in sporočanja odločitve, pri čemer je v odločanje treba vključiti tudi otrokove predstave o tem, kaj je zanj koristno.

⁷⁷ Zakon o pravnem postopku (ZPP), 409. člen.

⁷⁸ ZPP, 410. člen.

⁷⁹ V tem okviru ni odveč pripomniti, da bi nevklučitev otroka v postopek lahko kršila njegovo pravico do družinskega življenja iz 8. člena EKČP. G. Daly (op. pod črto št. 42), str. 444–445.

⁸⁰ Breen (op. pod črto št. 15), str. 7.

⁸¹ Ustava Republike Slovenije (Uradni list RS, št. 33/91 in nasl.), 43. člen.

ma ali ne bi bilo mogoče z ureditvijo, ki bi upoštevala potencialne probleme, vključiti avtonomne mladoletnike v odločanje. Predpostavimo, da je omejitev namenjena javni koristi, da se v zvezi s tako pomembnimi odločitvami, kot so volitve, ne sprejemajo nerazumne odločitve.⁸² Pri pasivni volilni pravici je pomembno tudi, da je izvoljena oseba popolnoma poslovno sposobna, saj bo morala v nadaljevanju sprejemati najpomembnejše odločitve. Upoštevati je treba tudi težave pri ugotavljanju dejanske razsodnosti, saj je ugotavljanje starostne meje enostavnejše. Vendar kljub temu menim, da ureditev ni sorazmerna in da je mogoče najti rešitve, ki bi vsaj delno pristopile k rešitvi problema. Morebitno rešitev v tej smeri bi kazalo iskati v ločitvi pasivne in aktivne volilne pravice ter pravico voliti priznati 15-letnikom, ki se jim sposobnost priznava tudi na nekaterih drugih področjih.⁸³ Ob tem je dejstvo, da nekateri pravni redi volilno pravico priznavajo tudi mladoletnikom.⁸⁴

IV. Sklep

Bistvo obravnavane problematike je neupoštevanje oziroma nezadostno upoštevanje avtonomije otrok na posameznih področjih. Predpostavka nezrelosti oziroma nesposobnosti za razumne odločitve je gotovo ključen razlog paternalističnih ukrepov. Otroci nedvomno potrebujejo posebno varstvo. Pri tem pa pozabljamo, da njihova nezrelost ni zamrznjena točka v času, temveč da se otrok stalno razvija. V trenutku, ko lahko v določenih okoliščinah ravna avtonomno, pretirano varovanje postane paternalistično. Obravnava, ki ne izpolnjuje več pogojev za dopustno različno urejanje neenakih življenjskih razmerij in torej izgubi svoj legitimni cilj, lahko postane diskriminatorna.⁸⁵ Tako standard največjih otrokovih koristi kot otrokova pravica do izražanja mnenj sta v razmerjih z otroki potrebna: ti glede na različne okoliščine obenem potrebujejo tako zaščito kot aktivno participacijo. Vendar je med njima treba najti zdravo mero in presoditi, kdaj je uporaba katerega načela ustrezna. Vsekakor pa je mogoče zaključiti, da je spoštovanje avtonomnega otroka v njegovo največjo korist.

⁸² Vendar ob tem ne moremo z gotovostjo trditi, da se prav vsi polnoletni državljani odločajo skrajno premišljeno oziroma da so vsi sposobni sprejeti tehtno odločitev.

⁸³ Omejena poslovna sposobnost, oporočna sposobnost, privolitvena sposobnost za odločitve v zvezi z zdravljenjem.

⁸⁴ Gl. http://en.wikipedia.org/wiki/Youth_suffrage (zadnjič obiskano: 18. 11. 2013).

⁸⁵ Breen (op. pod črto št. 15), str. 209.

VIRI IN LITERATURA**Monografije:**

- Alderson Priscilla, *Young children's rights: exploring beliefs, principles and practice*, 2. izdaja, Jessica Kingsley Publishers, London, 2000.
- Alderson Priscilla, *Children's consent to surgery*, Open University Press, Buckingham, 1993.
- Beauchamp Tom L., Childress James F., *Principles of biomedical ethics*, 5. izdaja, Oxford University Press, New York, 2001.
- Breen Claire, *Age discrimination and children's rights: ensuring equality and acknowledging difference*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden Boston, 2006.
- Buchanan Allen, Brock Dan W., *Deciding for others: the ethics of surrogate decision making (Studies in philosophy and health policy)*, Cambridge University Press, New York, 1990.
- Dworkin Gerald, *The theory and practice of autonomy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Elliston Sarah, *Best interests of the child in healthcare*, Routledge, Chapman & Hall, New York, 2007.
- Feinberg Joel, *Harm to self: the moral limits of the criminal law*, 3. zvezek, Oxford University Press, New York, 1989 (Kindle e-book).
- Kultgen John, *Autonomy and intervention: parentalism in the caring life*, Oxford University Press, New York, 1995.
- Mill John Stuart, *On liberty*, Penguin Books, London, 1974.
- O'Neill Onora, *Autonomy and trust in bioethics (Gifford Lectures)*, 3. izdaja, Cambridge University Press, Cambridge, 2005 (Kindle e-book).
- Ross Friedman Lainie, *Children, families, and health care decision making*, Oxford University Press, New York, 1998.

Članki:

- Choudry Shazia, *Clashing rights and welfare: A return to a rights discourse in family law in the UK?;* v: Albertson Fineman Martha/Worthington Karen, *What is right for children?*, Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2009, str. 269–282.
- Daly Aoife, *The right of children to be heard in civil proceedings and the emerging law of the European Court of Human Rights*, *The International Journal of Human Rights*, 15:3, 2011, str. 441–461.
- Dworkin Gerald, *Paternalism*, *The Monist*, Vol. 56, No. 1, 1972, str. 64–84.
- Freeman Michael, *Taking children's rights more seriously;* v: Freeman Michael, *The moral status of children: essays on the rights of the child*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague, 1997; str. 19–45.
- Kernaleguen Francis, *The Adolescent and medical treatment in French law;* v: Feuillet-Liger in dr., *Adolescents, autonomy and medical treatment: divergence and convergence across the globe*, Bruylant, Bruselj, 2012, str. 5–19.
- Kilkelly Ursula, *The child's right to religious freedom in international law: the search for meaning;* v: Fineman Martha in Worthington Karen, *What is right for children: the competing paradigms of religion and human rights*, Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2009, str. 243–268.
- Mana Dominique, *The rights of adolescent patients in Switzerland;* v: Feuillet-Liger in dr., *Adolescents, autonomy and medical treatment: divergence and convergence across the globe*, Bruylant, Bruselj, 2012, str. 251–272.
- Pope Thaddeus M., *Counting the dragon's teeth and claws: the definition of hard paternalism*, *Georgia State University Law Review*, Vol. 20, No. 3, 2004, str. 659–722.
- Pope Thaddeus M., *Is public health paternalism really never justified? A response to Joel Feinberg*, *Oklahoma City University Law Review*, Vol. 30, No. 31, 2005, str. 121–207.
- Vaught Wayne, *Autonomy and the rights of minors;* v: Weisstub David N. in Díaz Pintos Guillermo, *Autonomy and human rights in health care: an international perspective*, Springer, Dordrecht, 2008 (Kindle e-book), loc. 1895–2090.
- Zermatten Jean, *The best interests of the child: literal analysis, function and implementation*, Institut International des droits de l'enfant, Working report, 2010; članek dostopen na: http://www.childs-rights.org/html/documents/wr/wr_best_interest_child09.pdf (18. 11. 2013).
- Wikipedia, *Youth suffrage*, članek dostopen na: http://en.wikipedia.org/wiki/Youth_suffrage (18. 11. 2013).

Pravni viri:

Organizacija združenih narodov:

UN Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 12 (2009); The right of the child to be heard. CRS/C/GC/12, 20. 7. 2009; <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/comments.htm> (18. 11. 2013).

Konvencija Združenih narodov o otrokovih pravicah (Uradni list SFRJ-MP, št. 15/90, Uradni list RS-MP, št. 9/92).

Judikatura Evropskega sodišča za človekove pravice:

Sahin vs. Nemčija, št. 30943/96 z dne 8. 7. 2003.

S. I. vs. Slovenija, št. 45082/05 z dne 13. oktobra 2011.

Odločbe Ustavnega sodišča Republike Slovenije:

Odločba U-I-127/01 z dne 12. 2. 2004 (Uradni list RS, št. 25/04 in OdlUS XIII, 10).

Slovenska zakonodaja:

Ustava Republike Slovenije (Uradni list RS, št. 33/91, 42/97, 66/00, 24/03, 69/04 in 68/06).

Zakon o dedovanju (Uradni list SRS, št. 15/76, 23/78, Uradni list RS/I, št. 17/91 – ZUDE, Uradni list RS, št. 13/94 – ZN, 40/94 – Odl. US, 82/94 – ZN-B, 117/00 – Odl. US, 67/01, 83/2001 – OZ, 73/04 – ZN-C, in 31/13 – odl. US).

Zakon o nalezljivih boleznih (Uradni list RS, št. 33/06 – uradno prečiščeno besedilo).

Zakon o nepravdnem postopku (Uradni list SRS, št. 30/86 (20/1988 popr.), Uradni list RS, št. 87/02-SPZ, 77/08-ZDZdr).

Zakon o pacientovih pravicah (Uradni list RS, št. 15/08).

Zakon o pravnem postopku (Uradni list RS, 73/07-uradno prečiščeno besedilo, 45/08-ZArbit, 43/11 in 92/13 – odl. US).

Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (Uradni list RS, št. 69/04-uradno prečiščeno besedilo).

